

Присяжнюк Ю.П. ВІРА УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН В “ДОБРИХ ЦАРІВ” ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА

У радянській історіографії так звані “царистські ілюзії” селянства посткріпосницького періоду трактувалися не інакше як примітивний порівняно з робітництвом рівень політичної свідомості[1]. При цьому цілком “аргументовано” наголошувалося, що таке сприйняття коронованої особи було притаманне переважно тим сільським мешканцям України, які не мали регулярних контактів із міським середовищем. Щось подібне говорилося і про світоглядні орієнтири новоспечених міщан – вчорашніх вихідців з села. На думку радянських дослідників, при зіткненні з “більш передовою” міською культурою “царистські ілюзії” останніх були приречені на зникнення. Допускалося їхнє збереження в картині світу одного-двох поколінь урбанізованої частини селянства, однак потім “ілюзії” обов’язково мали “перевиховатися” пролетарським середовищем, причому “раз і назавжди”.

Сучасні історики схильні ширше трактувати віру “малоросійського” народу в “доброто царя”. Відомий французький фахівець Д. Бовуа, акцентуючи увагу на перших пореформених роках, зазначає: “Неосвічених селян... цікавило лише одне – безкоштовне одержання землі... Ширилися чутки, згідно з якими через два роки після маніфесту про волю, десь у березні-квітні 1863 р., настане *слухний година* для привласнення землі без викупу”[2]. Ключова роль для здійснення цих мрій, слушно наголошує дослідник, надавалася государю-імператору.

Варто зазначити, що в другій половині XIX – на початку XX ст. життєві запити, а відтак, і світоглядні орієнтири українських селян змінювалися надто повільно. Радикального (революційного) оновлення тут не відбулося. Це підтверджується розмовами (а відтак, і психологічною імперативністю) самих хліборобів про доцільність та неминучість “чорного переділу”, котрі особливо поширювалися в періоди загострення соціально-політичної обстановки на селі.

У ці роки ставала помітнішою активізація ролі згадуваних уже чуток. Особливо активно “душевний” попит на поголоски зростав, коли у світському або церковному житті даної округи траплялося щось незвичне, а тим більше трагічне чи сенсаційне (“Тарна чутка далеко чутна, а погана – ще далі”) [3]. У таких випадках пріоритети традиційного світосприйняття хліборобів-трудоарів (суб’єктів і водночас об’єктів слухів) зазвичай накладали на зміст і характер почутого свою самобутність.

Домінанти землеробської ідеології, акумульовані в стереотипні бажання, такою ж мірою продовжували визначати і соціальну поведінку українських селян. Тут вирішення загальних життєвих проблем також продовжувало “залежати” від “царського втручання”.

Наглядним прикладом окресленого стану справ була реакція простолюду України на вбивство народниками імператора Олександра II. Архівні джерела засвідчують, що відголос столичних подій 1 березня 1881 р. в українській сільській глибинці, насамперед, позначався різким збільшенням об’єму “неофіційної інформації”. Вона надходила до мешканців сіл переважно від односільчан, які напередодні побували в містах чи на віддалених ярмарках. Але, як не дивно, на перший погляд, схильна до пересудів селянська маса обговорювала чомусь не забитого царя, а здебільшого говорила “про землю”[4]. Ширився поголос, що вбивство відбулося через небажання самодержця “вчинити справедливість” і прирізати селянам довгоочікувані ґрунти. Деякі сільчани стверджували протилежне. Мовляв, цар мав намір збільшити селянські наділи, а невдоволені дворяни, дізнавшись про це, розправилися з ним. Логіка появи таких суперечливих тверджень зрозуміла: серце “малороса”, як і за доби кріпацтва, воляло будь-що отримати ґрунти і вільно-невільно “підпорядковувало” цьому імперативу всі суспільні катаклізми. Відтак, на польових роботах, біля сільських шинків, на вечорницях молоді швидко знаходилася спільна тема для розмови; пересічно чулося – “знову повернемося до панщини”, “буде подушний розподіл землі” тощо [5].

Як бачимо, пам’ять про “Визволителя”, який попервах уособлював “добро 1861 року”, виявилася короткою. У селянських пересудах, а нерідко і в бесідах з місцевими євреями та сусідами-колоністами про самого царя-покійника українські хлібороби довго не говорили. Зазвичай вони обмежувалися однією-двома фразами, “віддаючи цю тему на милість Владики Неба і Землі”[6]. Натомість при першій-ліпшій нагоді селяни згадували про царя в контексті тієї ж, вічно актуальної для себе теми.

Встановлено, зокрема, що народні поголоси про “чорний переділ” посилювалися після російсько-турецької кампанії 1877-1878 рр. Точніше, після того, як в сільській місцевості України різко збільшилася чисельність демобілізованих солдат – учасників цієї війни. Останні, назагал колишні хлібороби, з особливою злістю та зневагою відзивалися про владу. Вони на вільний манер трактували вже дещо призабуту інформацію про замах на імператора (під демобілізацію припав на середину 80-х рр. XIX ст.), супроводжували її своїми коментарями. Все це посилювало зневагу селянського загалу не лише до забитого Олександра II, а й до першої особи в державі, монархії взагалі. Знову досить часто зазвучали сміливі заяви про “справедливу” розправу над коронованими особами. “Якщо новий цар буде таке робити, як і попередній, то й з цим таке буде”, – пересічно розмірковували, зокрема, мешканці сіл Чигиринського повіту, знаходячи підтримку та співчуття серед тутешніх євреїв[7]. Щоправда, кожна з сторін вкладала в цю фразу власні (етнонаціональні) болі та образи. Щодо євреїв, то саме навесні 1881 року, коли Україну та деякі інші регіони Російської імперії охопили масові “антисемітські безпорядки”, уряд відмовив євреям у підтримці[8].

Наведений приклад спонукає до більш поглибленого аналізу ментального аспекту відносин українського гречкосія з владою, а точніше, зі сприйняттям та розумінням селянським загалом посткріпосницького періоду всього того, що пов'язувалося з найяснішою особою.

Матеріали центральних та обласних архівів України переповнені судовими справами, котрі стосуються інцидентів “підбурювання”, “лайок”, адресованих хліборобами до монарха; а окремі “бунтарі з простонароддя” час від часу закликають до “знищення” імператора[9]. Однак, як виявляється згодом, це лише одна з категорично крайніх сторін тогочасного ставлення селян до царя і всього, що пов'язується в їхньому уявленні з цією особою, сторона, яку, як і решту аспектів даної проблеми, не варто абсолютизувати.

Тим більше, не доречно це робити з огляду на існування в уявленнях хліборобів і, так би мовити, протилежної крайності. Незважаючи на певне підвищення рівня освіченості та поінформованості українських селян, демагогічна пропаганда царського патерналізму продовжувала знаходити у другій половині XIX – на початку XX ст. відгук у їхніх серцях. Пояснювався цей успіх перш за все специфікою світогляду, зокрема, надмірно синкретичним сприйняттям сутності влади. Тут государ-самодержець поставав своєрідним джерелом загального добра, таким собі носієм благополуччя та уособленням вкрай важливої для селян суспільно-політичної стабільності. Ім'я, особа можновладця викликали у сільських простолюднів забобонний страх і водночас, глибоке співчуття; у далеко не раціональних уявленнях цар бачився грізним караючим началом, носієм правди, земним провидінням. І не мало принципового значення, хто на троні – Олександр II, Олександр III чи Микола II. Селяни богобійно відчували тріпотіння душі перед міфом, перед абстрактною ідеєю монархічної влади. (Тут доречно згадати історичну спадщину традиційного (середньовічного) суспільства, коли сільські мешканці “погано вміли відокремлювати конкретний образ вождя від абстрактної ідеї влади”)[10].

З царем-батюшкою асоціювалися надії пересічного землероба на покращення “зовнішніх” умов свого назагал злиденного існування. А оскільки ці умови, тобто воля, бажання, “доброта” імператора, зазвичай уявлялися як ключовий, визначальний чинник очікуваного благополуччя, то зневага, а тим більше виступ кого б то не було проти його особи, був злочином не лише в очах представників державних органів влади – так вважала й абсолютна більшість самих хліборобів.

Факт “народної підтримки” царя помічали “освічені” сучасники. Його знання давало можливість радикально налаштованим російським революціонерам тривалий час говорити про таку собі наївну любов селян до коронованої особи. Перетворивши цю тезу на ідеологічний постулат, нею спекулюватимуть у політичних інтересах спочатку партійні лідери, а з 1917 року - і весь більшовицький режим.

Проте, як бачимо, для самих хліборобів це були далеко не ілюзії. Скоріше – реалії. Причому такими вони залишалися і після відомих подій 9 січня 1905 р., коли тими ж більшовиками однозначно заявлялося (знову таки, виходячи з політичних міркувань), що “віру в царя розстріляно”.

Вияви “вірності й любові до єдиновірного Царя-Возволителя (Олександра II – Ю. П.)” та його спадкоємців на престолі в селян були різними. У перші пореформені десятиліття, принаймні в роки царювання Олександра II, українські хлібороби досить часто, до того ж нерідко за власні кошти, купували портрети найяснішої особи. Розміщували їх здебільшого в сільських церквах, що також свідчило про поважне (“сердечне”) ставлення пересічних мужиків до особи імператора. У 60-х рр. XIX ст. у такий спосіб, зокрема, виявляли свою повагу до коронованої особи мешканці с. Моринці Звенигородського повіту на Київщині, с. Олексинці Проскурівського повіту на Поділлі та десятків інших українських сіл [11].

Поширеними формами вияву приязного ставлення до царя були також молебні “за здоров'я государя”. З десятків населених пунктів Волині та Поділля, де в перші пореформені роки відбувалися такі молебні, можна назвати села Красносілка, Чурокове Луцького повіту, Городище, Баківець Рівненського повіту, Флюрени та Балабанівка Ольгопільського повіту¹². Часто-густо, як це було в селах Могилянської та Тернівської волостей Гайсинського повіту, вони поєднувалися з громадськими святковими обідами[12].

Після вбивства Олександра II у деяких місцевостях України поширилася практика щорічно (здебільшого 1 березня або 19 лютого) влаштовувати поминальні панахиди. На цих зібраннях народу (як зазначали в своїх звітах проросійськи налаштовані представники православного духовництва) притаманний “малоросам” сентименталізм нерідко “брав гору над здоровим глуздом. Розчулені поважним і щирим ставленням до самодержця селяни падали на коліна, молилися крізь сльози”[14].

Згадувану народну “чутливість” та “плаксивість” не варто розуміти однозначно, виключно як вияв “сліпого” і безмежного царелюбства. Адже цим емоційним спалахам сприяла вся морально-політична атмосфера тогочасного життя, а тим більше такою вона була (нерідко створювалася штучно) під час підготовки та проведення подібних заходів. Доречно зазначити, що організуюче начало у проведенні святкування, молитов, панахид належало власне не самим “мужикам”, а вищестоящому адміністративному керівництву або церковному кліру. (Відомі, щоправда, випадки, коли ініціаторами аналогічних і, як правило, наочно запозичених у сусідніх селах заходів, виступали презентовані селянством представники сільської та волосної влади).

Ось типовий випадок. У 1915 році в селах Мелітопольського та Бердянського повітів Таврійської губернії вперше організовано показ кінокартин. Демонстрація сюжетів про сільське господарство, садівництво та тваринництво викликає в глядачів великий інтерес. Зачинатель цього дійства – місцевий губернатор – ймовірно прагне не лише ознайомити селян з сільськогосподарськими новинками, а й зміцнити в умовах триваючої світової війни їхні вірогідні почуття до государя-імператора. І, треба

визнати, йому це вдається. Щоразу кінокартина розпочинається портретним зображенням Миколи II, і щоразу присутні селяни зустрічають його появу на екрані вставанням і довготривалим “ура” [15].

Хліборобська ментальність посткріпосницької доби фіксувала й іншу тенденцію в сприйнятті та відповідному ставленні її суб’єктів до царя. Звільнена з-під кріпосництва, повсякденної дріб’язкової регламентації “гонориста та самолюбна натура” “малороса” дедалі більше вбачала в ореолі найяснішої особи першоджерело всіх своїх негараздів. Такий відтінок світоглядного бачення російського монарха мав місце напевне й раніше, однак, з огляду на зазначені вище зміни (розкріпачення), а також через незвично швидке й невідповідне для адекватного сприйняття селянською психологією потрапляння в ринкові умови, саме в епоху прискореної капіталізації суспільних відносин він особливо актуалізувався.

Тенденція надмірної персоналізації причин життєвих проблем аж ніяк не означала зникнення, “вилучення” з картини світу українських хліборобів психологічних стереотипів, які зумовлювали описані вище вияви адресованих до монарха “крайнощів” (обожнення, лайливі відзиви тощо). Вона було породжена самотністю реалізації того ж традиціоналізму в нових історичних реаліях. Соціально-економічні складності, з якими зіткнувся пересічний “малорос” у пореформені десятиліття і які здебільшого виходили за межі його цінностей, знань, умінь, звичних уявлень, мали пояснюватися дією трансцендентних (“позаселянських”) сил. А оскільки будь-які зміни в суспільстві на макрорівні селянин традиційно ототожнює з царською волею, то й весь “гріх” за своє пореформене зубожіння та “безгрошів’я” він, цілком логічно, продовжує перекладати на самодержця. Водночас у ментально-світоглядній системі пересічного простолюдина активізується процес диференціації особи та влади царя на традиційно “загальне” (у якому хліборобська уява так і не спроможна позбутися для себе чогось таємничого, небезпечного, “правильного”, багатообіцяючого) й щось уже надмірно індивідуальне, персональне. Останнє здебільшого і стає об’єктом періодичних емоційних вибухів сільських “бунтарів”.

Разом з тим, у ментальності українських селян другої половини XIX – початку XX ст. цар – це не просто “елемент” “паразитичного зовнішнього світу” [16], а певною мірою його узагальнюючий образ. У цьому простежується недооцінка хліборобами альтернативних землеробській праці видів діяльності – розумової, управлінської, політичної. Цілком природно, що в зовні зневажливих висловлюваннях на адресу імператора приховується критичне ставлення до політичного режиму взагалі. Однак усвідомлене виокремлення окремих структур державно-адміністративної системи у все ще надмірно синкретичних уявленнях лише ледь проглядається.

Аналіз морально-політичної обстановки в селах Середнього Подніпров’я під час революційних подій 1905-1907 рр. засвідчує притаманність окресленої самотності українського сільського простолюду початку XX ст. Зупинимося на конкретному прецеденті. 15 вересня 1906 р. староста с. Краснопілки Канівського повіту, “закликавши до відповідальності” одного з підбурювачів сільського спокою О. П. Гарковенка, посадив його “в холодну”. На прохання бунтівника відпустити його, місцевий урядовець відповів: “Не маю права, нехай тобі прощає Бог і государ” [17]. Для нас цілком очевидно, що імператор Микола II не розглядатиме (й відповідно “прощатиме” чи “не прощатиме”) справи О. П. Гарковенка, як і малоймовірно, що цього не знає добросовісний щодо виконання посадових обов’язків староста. То чим же пояснити образ його думок? Навіть якщо це “звична фраза”, то вона не позбавлена патріархального розуміння її автором сутності владної особи. Водночас у цьому прецеденті помітна й інша тенденція трансформації ментальних імператив українського селянства – початкова раціоналізація архаїчно-стереотипного уявлень про державну владу взагалі. В учасників розмови, крім “Бога” та “царя” вже “просякають” “уряд”, “міністри” [18].

Ще один типовий випадок. Мешканець с. Ковалі Черкаського повіту Т. Костенко, як і переважна більшість учасників стихійно утвореного натовпу, мало що розуміє з агітаційної промови незнайомого перехожого. При цьому він, як і решта селян округи, побоюється “деяких” слів цього “непевного чоловіка”. Особливо тривога закрадається в серце, коли після очікуваного й “правильного” “відібрати землю в поміщиків та уділів”, той починає закликати “знищити государя, міністрів і все начальство” [19]. Увечері того ж дня – 22 вересня 1906 р. – Т. Костенко за власною ініціативою все розповідає сільському старості Писаренку. Коли поліція кидається перевіряти сусідні села, де напередодні побував агітатор, нічого компротуючого вона не знаходить. І це логічно. Адже з недовірою та насторогою ставлячись до “потайних людей” (революціонерів), селяни ще більше бояться реакції влади на контакти з останніми. Тому й відмовчуються. Зрештою, це допомагає царату тримати ситуацію на селі під контролем навіть у роки “смути”.

Типовою з точки зору зовнішнього вияву ключових імператив ментальності українських хліборобів другої половини XIX – початку XX ст. була реакція селян с. Лебедина (на Київщині) на своєрідну, історично сформовану дилему. Мова йде про маргінальні за характером економічні домагання (перш за все, жагуче бажання отримати в користування ґрунти), котрі суперечили усталеним, проте традиційно не позбавленим абсурдності шляхам їхнього задоволення – громадсько-політична апатичність, що поєднувалися з “крайнощами бунтарства”. На громадській сходці 16 березня 1881 р., коли розмова заходила про землю, мешканці села сміливішали, висловлювалися публічно, однак, не бажаючи “кинути на себе тінь підозри” з боку посадових осіб, лише “окремими репліками та сумними через цілковиту безнадію гримасами й поглядами підтримували місцевого активіста” – Авксентія Коваленка [20]. Коли ж той, прагнучи рішуче прихилити думку односельчан на свою сторону, у їхній присутності розірвав портрет Олександра II, малопомітна Парасковія Бабарікінова “цілком усвідомлено” написала на нього донос [21].

Отже, у картині світу хліборобського загалу України посткріпосницького періоду вища державна влада – це психологічно складний і традиційно надмірно синкретичний комплекс морально-політичних відчуттів та уявлень. Займаючи певне місце в його тогочасній етнонаціональній натурі, зовні він виявлявся здебільшого в екстраординарних, стресових ситуаціях. Саме тоді лунали грубі, вульгарні та вкрай спрощені висловлювання на адресу найяснішої особи. Частіше всього сільські бунтарі виражали крамолу в нетверезому стані. “Він не цар (Микола II – Ю. П.), а душогубець”, – ось типова реакція пересічного сільського простолюдина Д. Борисюка (с. Кислівка Таращанського повіту на Київщині) на наслідки розстрілу мирної демонстрації робітників 9 січня 1905 р. [22]. У цій фразі простежуються всі грані ментального взаємозв’язку пересічних селян з особою царя. Тут і вроджені емоційність, гордість та образливість “малороса”, і притаманні його вдачі побоювання, страх перед вищою державною владою (казано в “довірливій” розмові з сусідом), і відтінки раціоналізації патріархального сприйняття сутності державної влади (відчувається поділ на “загальне” (“цар”) та “індивідуальне” (“душогубець”).

Джерела та література

1. История СССР. 1861-1917 / Под ред. В. Г. Тюкавкина. - М., 1990. - С. 94.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Перекл. З. Борисюк. - К., 1998. - С. 84.
3. Словарь української мови: У 4-х т. / Упоряд. Б. Грінченко. - К., 1997. - Т. 4. - С. 469.
4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні... - С. 105.
5. Там само.
6. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 691. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 16.
7. Там само. - Арк. 17.
8. Див.: Shcherbak N. Tsarist Policy Towards Jews in Ukraine in the 19-th Century // Migration issues. - 1999. - № 1. - S. 24.
9. ДАЧО. - Ф. 693. - Оп. 1. - Спр. 15. - Арк. 79.
10. Февр Л. Бои за историю. - М., 1991. - С. 155.
11. Отмена крепостного права. Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы 1861-1862. - М.-Л., 1950. - С. 11, 12, 27.
12. Там же. - С. 84, 90, 103.
13. Там же. - С. 114, 144.
14. Панихида 1 марта в с. Лесковичах Таращанского уезда // Киевские епархиальные ведомости. - 1882. - № 8. - С. 141-142; Патриотическое празднование 19 февраля 1882 г. крестьянами Водотынской волости, Радомышльского уезда // Там же. - № 5. - С. 93; № 6. - С. 105; № 7. - С. 128-132.
15. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 1284. - Оп. 194. - Спр. 27.- Арк. 24-25 зв.
16. Там само -Ф. 91. - Оп. 2. - Спр. 336. - Арк. 137.
17. ДАЧО. - Ф. 693. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 90.
18. Там само. - Арк. 89-91.
19. Там само. - Спр. 15. - Ч. 2. - Арк. 79.
20. Там само. - Спр. 2. - Арк. 16-17.
21. Там само. - Арк. 7.
22. Там само. - Спр. 19. - Арк. 8.